

FRÁTER ZOLTÁN

Az óbudai Carmen*

Különös felkiáltó mondat a címe Krúdy egyik kései Szindbád-történetének: „*Valamikor a babája voltam!*” – az idézőjel használata a kiszakíttóságra irányítja figyelmünket, miközben természetesen óhatatlanul utal a kiáltást tartalmazó nagyobb szövegegységre. Óbudai novella, alcíme szerint az *Ódonságok városából* való, „Óbudai Remete” aláírással jelent meg a Mai Nap tárcarovatában 1931. augusztus 25-én.¹ Látszólag igénytelen, rövid terjedelmű írás, alaposabban szemügyre véve azonban több meglepetés is érheti az olvasót. A női főszereplő neve Carmen, s a névadás magától értetődően evokálja az irodalomból és az operák világából ismerős Carmen történetét. Annál is inkább indokolt tudatos összefüggést feltételezni a világirodalmi, operaszínpadi Carmen és Krúdy Carmenje között nemcsak intertextuális megfontolásból, hanem forráskritikai szempontból is, mert néhány körülmény arra utal, hogy az író minden bizonnyal ismer- te, könnyűszerrel megismerhette Prosper Mérimée *Carmen* című kisregényét, hosszú elbeszélését, mivel az egy kötetbe kötve látott napvilágot Krúdy *Kánaán könyve* című, novellákat, publicisztikai írásokat tartalmazó válogatásával a külső címlapon 1918-as évszámmal, valójában 1919-ben a Modern Könyvtár 550–553. számú kiadványaként, majd 1921-ben újranyomva és kiegészítve a *Magyar tükkör* cikkeivel és ugyancsak egybe- kötve más szerzők műveivel, köztük ismét Mérimée *Carmen*jével. Ha előbb nem, Krúdy ekkor mindenképpen belelapozhatott a híres kisregénybe. Bár az író nem volt nagy színházlátogató, de a Carmen-téma iránti érdeklődését csak fokozhatta, hogy 1929-ben az Operaház műsorra tűzte Bizet *Carmen*jét, Oláh Gusztáv romantikus mesevilágot idéző díszleteivel. Az előadásról szóló kritikák, beszámolók újra és újra felkelthették figyelmét a vándortémává vált szenvedélyes szerelmi történet iránt. Pontosabban nem is a történet, hanem a szépséges és szó szerint halálosan vonzó nő, a femme fatale-t megtestesítő cigánylány alakja iránt, aki nemcsak szeretőjét sodorja gyilkosságba, ha- nem önmaga végzetét is kihívja, hiszen szerelme féltékenységeiben és birtoklási vágytól hajtva két késszúrással megöli őt. Ebben az értelemben mindegy, hogy Mérimée jóval

* Az itt következő tanulmányok 2013. október 18-án hangoztak el Nyíregyházán a Városháza Krúdy-termében megrendezett konferencián.

¹ Újabb kiadása: KRÚDY GYULA: Váci utcai hölgytisztelő. Vál. és szöveg. gond. Barta András. Budapest, 1982. Szép-irodalmi, 501–504.

bonyolultabb, árnyaltabb elbeszélése alapján beszélünk Carmenről vagy Bizet operájának Meilhac és Halévy által írt szövegekönve alapján, amely egyébként a színpadszerűség követelményeinek megfelelően csupán enyhe kivonata az eredeti mese összetett, kalandos fordulatokban bővelkedő cselekményének. Mégis, a Krúdy-novella szereplőinek párhuzamba állításához válasszuk inkább Mérimée eredeti történetét, már csak az intertextualitás érvényesítésének lehetősége miatt is.

Carmen története alapvetően a regényes Andalúziában játszódik, Córdoba, Sevilla, Gibraltár városában, illetve a környékbeli magas hegyekben, igazi romantikus vidéken. Az óbudai Carmen történetét ezzel szemben Szindbád meséli a Három Gesztenyefához és Ectefához címzett vendéglő udvarán a vendéglős házaspárnak. Azon oknál fogva, hogy a férfi és a nő lelki dolgokban, gondolkodásban, egyéb szellemi tulajdonságokban megnyilvánuló különbségeit megvilágítsa: „Hogyan érez a férfi, és hogyan érez a nő?” Az elmesélt történetben sem lépünk ki ebből a szűk udvarból, minden, ami történik, csak a beszéd által elevenedik meg. Az óbudai Carmenről felidézett történet nyilvánvalóan utal Mérimée szövegére, éppen ebben az összefüggésben lesz többértelmű a mesemondó Szindbád állítása, amikor azt mondja, hogy Carmen történetéről „már beszéltünk”. Csakhogy természetesen egészen más körülmények között látjuk viszont a szépségével egykor – Mérimée művében legalábbis – minden férfit megigéző, kacér cigánylányt. A Szindbád által mesélt történetben Carmen már öreg (mintha fiatalon nem is szúrta volna le Don José), hajdani szépségének már csak romjai maradtak. Dereka, keze, nyakszirtje még érdemes volt a szemrevételezésre, de szép szemének megadó pillantásával már jó ideje elismerte, hogy a férfiak a teremtés urai (szemben a fiatal lány makacosságát, önfejlését, büszkeségét megörökítő Mérimée jellemzésével), hangja már nem kihívóan frivol, hanem csendesen „bogarászó”. A spanyol és angol katonatisztek szép szobája, fényes palotája helyett már csak a lepusztult vendéglő udvarán ül a legutolsó asztal mellett, legújabb udvarlója társaságában. Udvarlója azonban nem az a Lucas nevű pikador, akibe rövid ideig szerelmes volt Don José mellett. Mostani kedvese házikabátos, barna arcú, szalmakalapos, francia szakállú, igen öreg ember, aki végre felfergődött a hajó fenekéről, ahol fűtő volt negyven esztendeig. A hajófűtő mint Óbuda hercege éli napjait, kis háza kertjében zöldséget termel, és méhészetet tart fenn. Lovagias hercegként a Három Gesztenyefához és Ectefához udvarán teszi a szépet ifjúkori imádottjának, Carmennek. A hervadó hölgy mindezét úgy viszonozza, hogy panaszkodni kezd szomszédjára, a külvárosi, gangos, közös mosókonyhás bérházban élő, fiatal lányra, aki rendetlen, hányaveti modorával, szemtelenségével, összeférhetetlen lakótársi viselkedésével megkeseríti az életét. A másik asztalnál üldögél Carmen régi, óbudai szerelme, a pepita nadrágos, nagy hasú építész, aki kövérsége miatt jobbára szótlannal iszogatja fröccsét.

Ha a torzított körülmények, lefokozott szereplők köznapiságát és az eredeti elbeszélés hősies, magas hőfokú, végzetes szenvedélyét összevetjük, nem túl meglepő felismerés, ha azt állítjuk, hogy travesztiával, Mérimée *Carmen*jének travesztiált változatával van dolgunk. Krúdy szereplői a romantikus szerepek paródiáit valósítják meg. A szereplők átöltözése látványos és nyilvánvaló. Carmenből, a szép cigánylányból, aki eredetileg a végzet asszonya szerepét tölti be, sértődékeny, siránkozó öregasszony lett, s mást sem tesz, mint panaszkodásával provokálja volt szeretőjét, melleleg ébren tartva aktuális

szerelmének figyelmét is. Don José hősszerelmes ifjúból megállapodott és megátalkodott, pepita nadrágos, nagy hasú építésszé öltözik át, aki most nem késsel fogja kioltani Carmen életét, hanem szavakkal. Lucas pikador pedig a nyugalmazott kazánfűtő ruháját veszi magára, hogy öreg napjaira Carmennek udvarolhasson.

Az elének táruló képben a spanyolországi cigányok társadalma helyett az óbudai társadalom sajátos berendezkedése bontakozik ki a vendéglőben ejtőző kispolgárok alakjában, két férfi és egy nő groteszk szerelmi háromszögének torz viszonylatában. Ezt a bolondériával, igaztalansággal teli, alapjaiból mégis kimozdíthatatlan világot az elbeszélő természetes állapotként festi. Még akkor is, ha voltaképpen a gonosz mostoha vagy a rút vasorrú bába vagy a lidérces boszorkány (ebben az esetben Carmen) legyőzésének profán változatával találkozhatunk. Ahogy Mérimée történetében Don José leszúrja Carmet, volt udvarlója is ezt teszi itt, kés helyett gyilkos szavakkal. Ahelyett, hogy védelmére kelne, vagy legalább együtt érezne Carmennel, kijelenti, hogy addig nem mond véleményt Carmen vádaskodásainak igazáról, amíg nem látja a panaszokra okot adó, összeférhetetlen, fiatalabb lányt. Ezzel vérig sérti volt barátnőjét, egykori „babáját”, aki méltán fakad ki ekkora érzéketlenség, hálátlanság láttán: „Valamikor a babája voltam! És most a leányt akarja előbb látni!” A konfliktus és a szereplők reagálása természetesen nem tragikus, bár a kövér építész válasza a travesztált Carmen számára a maga megsemmisítő voltában felér egy halálos döféssel. Mivel a travesztia egyik eszköze és célja is az eredeti mű heroikus elemeinek eltüntetése, ebben a közegben ez a felelet az eredeti tett, a gyilkosság lefokozásával állítható párhuzamba. Mérimée elbeszélésének kalandos, már-már vadromantikus fordulataiból az óbudai Carmen szereplőinek már csak egy mondat marad: „Sok minden volt a világon”. Ehhez a kegyelemdőfésként adott magyarázathoz járul még az a kölcsönkérési manőver, amellyel az aktuális hódoló egy pengőt kér imádottjától, hogy saját bor- és szivarszámláját kifizethesse. A Mérimée-nél olvasható, férfiakat szédítő és belőlük anyagi hasznot is húzó femme fatale figurával ellentétben most Carmen áldoz fel mindent, ő adja oda akár az utolsó pengőjét is, csak azért, hogy megtartsa udvarlóját.

(Zárójelben talán érdemes megjegyezni, hogy Krúdy szövege már az irónia iróniája, hiszen az irónia Mérimée elbeszélőjétől sem idegen. Don José helyenként ironikus, sőt önironikus megjegyzéseket is tesz, például amikor azt látja a bűntanyán, ahová Carmen csábította, hogy a lány bájos kis kacsójával sebesen reszelni kezdi a nyakát, akkor erősen hajlik arra a feltevésre, hogy itt valami torok elmetszését tárgyalják, és a jelek szerint ez a torok éppen az övé lenne. S amikor megtudja, hogy Carmennak férje van, akit épp akkor sikerült végre megszöktetni a börtönből, kissé epésen jegyzi meg az őt hallgató úrnak, képzelheti, milyen nagy örömmel fogadta ezt a hírt.)

Szindbád elmesélt példázatában a konfliktust az a megállapítás robbantja ki, hogy Óbudán sok, álmában élő öregasszony él, aki még Carmennel is különb ősökkel tud dicsekedni, ha a két mankót letette kezéből. A sántaságtól, amely egyébként az ördög egyik testi attribútuma, a beszélgetés csakhamar eljut a boszorkányokig: „– Minden sánta öregasszony boszorkány volt fiatal korában, azért sántult meg” – mondta erről az ügyről a nagy hasú építész, Carmen egykori rajongója, akaratlan elszólásával célozva volt „babája” életkorára és természetére.

Itt érvényesül a travesztia újabb lefokozó eleme annak degradálásával – amit Mérimée nem egy esetben hangsúlyoz –, hogy Carmen minden szépsége mellett boszorkányos jelenség is volt. Szeme buján és vadul ragyogott, a farkas szeméhez hasonlított, de legalábbis a verébre leső macska szeméhez. Csinos boszorkány volt, aki ráadásul folytonosan hazudott, lételeme volt a hazugság, mégis, ahogy beszélt, minden szavának hinni kellett, mintha megbabonázta volna hallgatóit. A férfiak úgy belebolondultak, hogy – szó szerint – ölni tudtak érte. Nem lehetett unatkozni mellette, ha akarta, gyönyörűen öltözködött, ha kedve volt, még szebben táncolt, ugrált, bukfencezett, hízelgett, nevetett. Szeszélyes volt, mint a tavaszi időjárás, viselt dolgai miatt nem egyszer kiérdemelte a pokolfajzat nevet. Afölött, aki beleszeretett, olyan hatalmat szerzett, hogy a büvkörébe került férfi minden szeszélyének engedelmeskedett. Amikor Don Josét csókolgatja, a férfi ki is mondja, hogy „Te vagy az ördög”, mire Carmen így felel: „Az vagyok”. Ha nevetett, vele nevetett mindenki, bizonyos pillanatokban viszont ördögi mosoly jelent meg az arcán, amelyre még senki sem mosolygott vissza. A végzet asszonyaként mindennél fontosabbnak tartja szabadságvágyát, függetlenségét, nem tűri senki parancsait, azt teszi, amihez éppen kedve van. Don Josénak tudára adja, hogy amióta a romija, vagyis a felesége lett, már nem szereti úgy, mint amikor számára a férfi még csak a szenvedélye, szeszélye volt. Ezt a démont hiába tiltja el más férfiak ismeretségétől bárki, Carmen épp azzal vág vissza, hogy ha megtiltanak neki valamit, csak azért is meg szokta tenni. Szerelmesének többször is megjósolja mintegy figyelmeztetésként, hogy bajba fog kerülni miatta (ez több gyilkosság erejéig meg is valósul), majd nyíltan ki is mondja, mindig sejtette, hogy végül kedvese fogja megölni őt. Beleszeret ugyan a Lucas nevű pikadorba, de némi kaland után kijelenti, hogy már nem szereti, már nem szeret senkit, sőt gyűlöli magát azért is, mert valamikor Don Josét szerette. A vallomás hatására a felbőszült Don José kétszer szúr belé, azzal a késsel, amit Carmen első férjétől vett el, miután megölte őt.

Bár meséje alapján úgy tűnik, szinte a szemünk előtt játszódik le a vendéglő udvarán Carmen megszegényítésének, szimbolikus meggyilkolásának esete, a novella első részében vázolt jelenhez képest Szindbád szavai a múlt világába viszik társaságát (és az olvasót). A példázat elhangzása után nem is térünk vissza abba a jelenbe, ahol Szindbád a vendéglő udvarán mesél, hiszen Carmen óbudai sorsának megismerésével a novella hirtelen véget ér. Mindez csak még inkább erősíti gyanúnkát, hogy valóban travesztziáról van szó, Mérimée romantikus történetének minden körülményt, szereplőt, gondolatot a kicsinyességig lefokozó, kicsinyített és kisszerű másárol.

És ebben az összefüggésben válik fontossá az óbudai történetet felidéző Szindbád alakja is. A történet öncsaló jellemeihez képest, azok ellenpontjaként lép fel Szindbád, aki a kívül-állók egyszerűségével viszonyulhatna az általa elmesélt történethez, csakhogy ez a viszony nyíltan nem jelenik meg a novellában, s ennek két oka is lehet. Az egyik, hogy nem szükséges jelezni ezt a viszonyt, mert Szindbád az elbeszélő, ebből következik minden viszonyulása, Szindbád pedig maga is kissé megbízhatatlan, romantikából kivetkőzött figura, viszonya így a Carmen-hősökhöz képest igazolhatóan ironikus lesz. A másik ok, hogy Szindbád nem kíván állást foglalni Carmen ügyében, hiszen ő csak a férfi és nő lelki tulajdonságainak, gondolkodásának különbözőségére mondott példát. Állásfoglalása azonban ezzel együtt, ekkor is ironikus, hiszen tanulságos példáját Mérimée *Carmen*jének travesztálásával fejtette ki.